

วิถีชีวิตของชุมชนสมัยพุทธกาล

พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ., ดร.

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พธ.ด.)

และพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.) สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย

ความนำ

อรรถกถาธรรมบท (ธัมมปทัฏฐกถา) เป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ผู้แต่งได้นำเรื่องราวเกี่ยวกับตัวบุคคลที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกมาประพันธ์เพื่ออธิบายความธรรมบทซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ นักวิชาการเชื่อว่า พระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่ง เรื่องราวในอรรถกถาธรรมบทในแต่ละเรื่องผู้แต่งเน้นหลักธรรมแตกต่างกัน เช่น กรรม ความกตัญญู เป็นต้น ซึ่งคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทได้รับความนิยมอย่างมากในยุคหลังเพราะเป็นคัมภีร์ที่อธิบายธรรมบทที่มีความสมบูรณ์พร้อมทั้งอรรถและรสอย่างน้อย ๓ ประการคือ

๑) สาระทางธรรมที่สั้น เรียบง่าย ชัดเจน ลึกซึ้งสะท้อนหลักพุทธธรรมที่แท้ ช่วยให้จดจำได้ง่าย และสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้

๒) แม้ข้อธรรมสั้น เรียบง่าย แต่ทว่าลึกซึ้งถึงแก่นพุทธธรรมได้นำมาจัดรวมเป็นหมวดหมู่อย่างเหมาะสมทำให้ ผู้สนใจสามารถเลือกอ่านได้ตามความสนใจ

๓) วิธีการสอนธรรมที่เด่นที่สุด คือ การใช้บทอุปมาอุปไมยอย่างคมคายชัดเจน

ความโดดเด่นที่สำคัญประการหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทคือเนื้อหาที่ปรากฏในเรื่องต่างๆ ในคัมภีร์นับได้ว่าสามารถสะท้อนให้เห็นแง่มุมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของคนในสมัยพุทธกาลได้เป็นอย่างดี ดังนั้น บทความชิ้นนี้จึงต้องการสะท้อนให้เห็นแง่มุมต่างๆ ของวิถีชีวิตของผู้คนในสมัยพุทธกาลซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ดังนี้

เครื่องอุปโภคและบริโภคของชุมชน

เครื่องอุปโภค: เครื่องแต่งตัวและเครื่องประดับ

จากการศึกษาสันนิษฐานได้ว่า เครื่องแต่งตัวของชาวอินเดียสมัยนั้นไม่ใช่เป็นเครื่องแต่งตัวเป็นชุดๆ แต่เป็นเครื่องแต่งตัวชนิดที่ประกอบด้วยผ้าชิ้นยาวๆ อย่างน้อย ๒ ชิ้น คือชิ้นหนึ่งเป็นผ้าห่ม อีกชิ้นหนึ่งเป็นผ้าห่ม* ในฤดูหนาวก็จะมีอีกหนึ่งชิ้น สำหรับเป็นผ้าคลุม พอจะเปรียบกันได้

* ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. ๕/๒.

กับไตรจีวรของพระสงฆ์ เครื่องแต่งกายดังกล่าวนั้น ใช้ได้ทั้งหญิงและชาย ส่วนชนิดของผ้าที่ใช้มีแตกต่างกันไปแล้วแต่ฐานะ เช่น ผ้ากาสิกพัทธ์ ผ้าปานหรือผ้าเปลือกไม้

สำหรับเครื่องประดับก็มีตุ้มหู^๒ ซึ่งส่วนมากก็ทำด้วยทอง ใช้ประดับได้ทั้งหญิงและชาย สังวาลสร้อยมือ^๓ สร้อยแขนเป็นที่นิยมกันมากสำหรับสตรีชาวอินเดียตั้งแต่วัฒนธรรม เครื่องประดับดังกล่าวจึงน่าจะมีใช้ในสมัยพุทธกาลด้วย เครื่องประดับอีกอย่างหนึ่งที่นิยมกันมากสำหรับหนุ่มสาวคือดอกไม้ประดับศีรษะ

เครื่องประดับที่มีชื่อที่สุดในสมัยนั้นคือ “มหาลดาปสาธน์” เป็นเครื่องประดับสำหรับสตรีชั้นสูง ประกอบด้วยเครื่องประกอบที่สำคัญคือ เพชร ๔ ทะนาน แก้วมุกดา ๑๑ ทะนาน แก้วประพาพ ๒๐ ทะนาน แก้วมณี ๓๓ ทะนาน ลูกดุมที่เขาประกอบทำเป็นแหวนในที่นั้นๆ ทำด้วยทอง ห่วงทำด้วยเงิน แหวนวงหนึ่งที่ทำกลางกระหม่อม หลังหูทั้งสอง ๒ วง ที่หลุมคอ ๑ วง ที่เข้าทั้งสอง ๒ วง ที่ข้อศอกทั้งสอง ๒ วง ที่ข้างสะเอวทั้งสอง ๒ วง ในเครื่องประดับนั้นเขาทำนกงูตัวหนึ่งไว้ ขนปีกขวาทำด้วยทอง ๕๐๐ ขน ขนปีกซ้าย ๕๐๐ ขน จะงอยปากทำด้วยแก้วประพาพ นัยน์ตาคอและแหวหางทำด้วยแก้วมณี ก้านขนขาทำด้วยเงิน

เครื่องบริโภคน : อาหารและเครื่องดื่ม

ในตอนต้นพุทธกาล ผู้คนน่าจะนิยมบริโภคเนื้อ เพราะมีการกล่าวถึงพ่อค้าเนื้อนำไปขาย^๔ นอกจากนี้ในบางแห่งก็มีการกล่าวถึงอาหารที่ผสมด้วยเนื้อสัตว์ แต่ในสมัยหลังๆ เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไป มีคำสอนที่เกี่ยวกับการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ชาวอินเดียจึงพากันงดเว้นจากการบริโภคเนื้อสัตว์ หันไปบริโภคผัก ประพฤติตนเป็นพวกมังสวิรัต และศาสนาเช่นซึ่งเคร่งครัดมากในการห้ามฆ่าสัตว์เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน การงดเว้นการบริโภคเนื้อสัตว์จึงได้รับการปฏิบัติอย่างแพร่หลาย โดยเหตุนี้ คนอินเดียในสมัยปลายพุทธกาลจึงน่าจะเป็นพวกมังสวิรัต หลวงจินปาเหียนเมื่อเดินทางไปอินเดียในศตวรรษที่ ๕ หลังพุทธกาลกล่าวไว้ในรายงานการเดินทางว่าไม่มีชาวอินเดียชั้นสูงคนใดบริโภคเนื้อ แต่คงจะมีการบริโภคอยู่บ้างในหมู่ชนชั้นต่ำ ก็เมื่อคนอินเดียพากันงดเว้นการบริโภคเนื้อก็เป็นที่น่าอนว่าต้องหันมาบริโภคผักต่างๆ แทน

อาหารอีกอย่างหนึ่งที่นิยมบริโภค คือ อาหารประเภทที่ทำมาจากถั่ว เช่น ต้มถั่วหรือแกงถั่ว ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นที่ยอดนิยมอยู่

^๒ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๓๕.

^๓ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๑๕๕.

^๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๓๔.

ประเภทเครื่องดื่มโดยทั่วไป ชาวอินเดียนิยมดื่มนมวัว^๕ และเครื่องดื่มอีกประเภทหนึ่งน่าจะเป็นสุรา^๖ มีเหตุผลหลายประการที่ยืนยันถึงเรื่องนี้ คือ

- ๑) ศิลข้อ ๕ ในเบญจศีล ให้งดเว้นจากการดื่มสุรา
- ๒) คำสอนเรื่องอบายมุข ๖ มีกล่าวถึงความเป็นนักเลงสุรา ว่าเป็นทางแห่งความฉิบหาย
- ๓) มีการเปรียบเทียบที่เกี่ยวกับเรื่องของสุรานี้หลายแห่ง เช่น เปรียบเทียบด้วยโรงงานสุรานักเลงสุรา บุคคลดื่มสุรา^๗ เป็นต้น

การประกอบอาชีพของชุมชน

จากการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทพบว่ามนุษย์สมัยพุทธกาลมีอาชีพหลากหลาย สามารถสรุปได้ ดังนี้

๑. อาชีพบริการ

อาชีพบริการเป็นอาชีพรับใช้และให้บริการทั่วไป แบ่งออกได้ ดังนี้

- ๑) ช่างตัดผม หรือกัลบก^๘ ทำหน้าที่ตัดผม
- ๒) ช่างทำขนม หรือพ่อครัว^๙ ทำหน้าที่ประกอบอาหาร หวาน คาว
- ๓) ยาม^{๑๐} คนเฝ้าประตู^{๑๑} ทำหน้าที่บอกเวลาและเฝ้าประตูพระนคร

๒. อาชีพช่างฝีมือ

อาชีพประเภทนี้เป็นอาชีพที่ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเป็นอย่างมาก สมัยพุทธกาลถือว่าอาชีพเหล่านี้เป็นศิลปะมีการถ่ายทอดกันภายในครอบครัว อาชีพดังกล่าวนี้ เช่น

- ๑) ช่างไม้^{๑๒} หรือช่างสาน^{๑๓} มีหน้าที่สานกระบุง ตะกร้า และสิ่งสานอื่น ๆ ช่างไม้^{๑๒} นี้มีข้อแตกต่างจากช่างฝีมืออื่น ๆ อยู่บางประการคือ จะรวมกันอยู่เป็นหมู่บ้านโดยเฉพาะเรียกว่า “นพุกการคาม” กล่าวกันว่าหลักแหล่งของคนกลุ่มนี้ตามปกติจะอยู่ตามชายแดน จะไม่ยอมทิ้งหลักแหล่งของตนไปอยู่ที่อื่น อาจเป็นเพราะต้องการความสะดวกในการเลี้ยงชีพ

^๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๒๓๘-๑๔๓.

^๖ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๑๔๒-๑๔๓.

^๗ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๑๑๓.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๑๗๙-๑๘๐.

^๙ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๒/๑๑๑.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๙๙.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๓๕.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๒/๒๒.

๒) ช่างหม้อ^{๓๓} เป็นอาชีพที่มีชื่อเสียง แพร่หลายมากในสมัยพุทธกาล มีหน้าที่ในการสร้างเครื่องใช้ประเภทเครื่องปั้นดินเผา

๓) ช่างไม้^{๓๔} เป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก มีหน้าที่หลายอย่าง เช่น สร้างบ้าน สร้างรถ สร้างเครื่องมือในทางเกษตรกรรม

๔) ช่างโลหะ หรือช่างทอง^{๓๕} มีหน้าที่ตรวจสอบโลหะ ตีราคาทอง ทำการเจียรไนอัญมณีต่างๆ

๕) ช่างแก้ว^{๓๖} มีหน้าที่เจียรไนแก้วให้สวยงาม

๖) ช่างหูก^{๓๗} มีหน้าที่ในการทอผ้า

๗) ช่างดอกไม้^{๓๘} มีหน้าที่จัดดอกไม้ ร้อยดอกไม้

๘) ช่างศร^{๓๙} มีหน้าที่ประดิษฐ์ลูกศรและการดัดลูกศร

๙) ช่างถาก^{๔๐} มีหน้าที่ถาก เหลาไม้ให้มีรูปต่าง ๆ เพื่อการใช้สอย

อาชีพดังกล่าวนี้ เป็นศิลปะที่ต้องใช้ฝีมือในการผลิต

๓. วิชาชีพ

วิชาชีพเป็นอาชีพที่ต้องอาศัยการศึกษา การฝึกฝนเป็นการพิเศษ มีความรับผิดชอบสูง อาชีพดังกล่าวนี้ เช่น

๑) อายurved แพทย์ หรือ หมอยา^{๔๑} เป็นแพทย์ประเภทประกอบยาให้กับคนไข้

๒) ศัลยแพทย์^{๔๒} เป็นแพทย์ที่ทำหน้าที่ศัลยกรรม

ในสมัยพุทธกาล อาชีพแพทย์น่าจะจะเป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องอย่างสูง จะเห็นได้จากตัวอย่างของหมอชีวกโกมารภัจจ์ ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นอย่างมากจากประชาชนในสมัยนั้น

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๖/๒๓.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๑๕๑.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๑๐๕.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๔๙.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๑๒๒-๑๒๓.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๒๐๖.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๕๗.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๕๗.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๑๕-๑๖.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๘๐.

๔. อาชีพบันเทิงธุรกิจ

เป็นอาชีพที่ให้ความสุข ความเพลิดเพลิน สนุกสนานแก่ประชาชน จากการศึกษาคัมภีร์ ธรรมทศธรรมาปฏิบัติ สามารถสรุปได้ ดังนี้

- ๑) นักเล่นกล^{๒๓}
- ๒) นักเต้นรำ^{๒๔}
- ๓) นักมวยปล้ำ
- ๔) หึงโสเภณี^{๒๕}

อาชีพทั้ง ๔ ประเภทดังกล่าวนี้ ๓ ประเภทแรกจะแสดงศิลปะของตนในงานมหรสพ หรือตาม สถานที่ต่าง ๆ ส่วนประเภทที่ ๔ มีข้อควรสังเกตว่า หึงโสเภณีในสมัยพุทธกาลในความรู้สึกของคนทั่วไป ไม่เป็นอาชีพที่น่าดูถูก แต่ตรงกันข้ามกลับเป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่อง พิเคราะห์ได้จาก กรณีนางอัมพพาลีเมื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีความงาม หรือนางสิริมาเป็นต้น อีกทั้งโสเภณีในสมัยนั้นต้องเป็นหญิงที่มีคุณสมบัติหลายอย่าง เช่น ฉลาด งดงาม มั่งคั่ง เป็นที่รู้จักกันของคนทั่ว ๆ ไป เป็นต้น

๕. อาชีพรับราชการ

อาชีพประเภทนี้ บางตำแหน่งอาจทราบได้ทันทีว่าเป็นอาชีพราชการ แต่บางตำแหน่งจำเป็นต้องพิจารณาจากลักษณะอื่น ๆ ประกอบอาชีพราชการแบ่งออก ดังนี้

๑. ฝ่ายทหาร เป็นพวกมีหน้าที่รบ ปองกันประเทศ แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน เรียกว่า จาตุรงคินีเสนา^{๒๖} คือ

- ๑) พลช้าง
- ๒) พลม้า
- ๓) พลรถ
- ๔) พลราบ

และอาจมีแบ่งย่อยลงไปอีกเป็นกองถือธง กองจัดกระบวนทัพ กองพลาริการ กองเสนาธิการ กองตะลุมบอน กองทหารหาญ กองทหารโลหะ กองเกราะหนัง กองทหารทาส

นอกจากนี้แล้ว ฝ่ายทหารยังหมายถึงบุคคลดังต่อไปนี้ด้วย คือ

หัตถาจารย์^{๒๗} เป็นผู้ทำหน้าที่ฝึกช้าง ซึ่งส่วนมากก็เพื่อประโยชน์ของสงคราม

อัสสาจารย์^{๒๘} ทำหน้าที่ฝึกม้าเพื่อใช้ในการเทียมรถ หรือเพื่อการสงคราม

---

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๘/๓๕-๓๖.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๒๘๒.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๑๔๗-๑๔๘.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๑๘๔.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๘๔.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๖/๔๒.

สารทิ^{๒๙} ทำหน้าที่ข้าบริดคิก หรือบางทีก็หมายถึงผู้ข้าบริดคิก ๑ ไป

นายขมังธนู^{๓๐} เป็นนักรบพวกหนึ่ง ใช้ธนูเป็นอาวุธในการรบ เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่องนับถือมากในสมัยพุทธกาล อาจเป็นเพราะว่าบรรดาอาวุธที่ใช้ในการสู้รบในสมัยนั้นธนูหรือศรเป็นอาวุธอย่างเดียวที่ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพในระยะไกล จึงมีใช้กันอย่างกว้างขวาง ฉะนั้น ผู้ที่เชี่ยวชาญการยิงธนูจึงได้รับการยกย่อง เป็นที่ปรารถนาของผู้ปกครองประเทศทั้งหลาย พระราชาที่มีนายขมังธนูมาก ย่อมเป็นที่เกรงขามของอริราชศัตรู

๒. ฝ่ายพลเรือน ประเภทนี้ทำหน้าที่ช่วยพระราชาในการบริหารราชการแผ่นดิน เรียกกันโดยปกติว่า อำมาตย์^{๓๑} อำมาตย์ในสมัยนั้นแบ่งออกโดยหน้าที่เป็น ๓ ฝ่าย คือ

๑) อำมาตย์ฝ่ายตุลาการ ทำหน้าที่ตัดสินอรรถคดีต่าง ๆ

๒) อำมาตย์ฝ่ายการคลัง ทำหน้าที่ทางด้านคลัง การเศรษฐกิจ

๓) อำมาตย์ฝ่ายกิจการทั่วไป ทำหน้าที่ธุรการ และดูแลกิจการทั่วไปที่นอกเหนือจากงานของอำมาตย์ ๒ พวกแรก

อำมาตย์ทั้ง ๓ พวกนี้ มีอิทธิพลมาก มีอำนาจในหน้าที่ของตนเสมือนเป็นองค์พระราชา

๖. อาชีพค้าขาย

อาชีพสำคัญอีกอย่างหนึ่งของชาวอินเดียในสมัยพุทธกาล คือ การค้าขาย ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทพระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องการค้าขายหลายที่ เช่น ครั้งหนึ่งสมณะบางพวกคิดคำนึงกันว่าในชาติหน้าตนจะเกิดเป็นอย่างไรอย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงดำนิความคิดเหล่านั้นและทรงเปรียบเทียบเหมือนพ่อค้าเมื่อออกไปค้าขายก็คิดแต่เราจะได้ประโยชน์เท่านี้จากที่นั่นที่นี้^{๓๒} หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกพาดิษย์เกษตรเปรียบกับกิจการงานฝ่ายบรรพชา โดยทรงเปรียบเทียบการเกษตรกรรมหรือพาดิษย์กรรมที่มีกิจการน้อย มีการริเริ่มน้อย มีปัญหาน้อย เมื่อถึงคราววิบัติก็ย่อมมีผลน้อย แต่ถ้าเกษตรกรรมหรือพาดิษย์กรรมนั้นมีกิจการมาก เมื่อถึงคราวสมบูรณ์ก็มีผลมากเช่นเดียวกับกิจการฝ่ายบรรพชา พาดิษย์กรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูงเช่นเดียวกับเกษตรกรรมและการเลี้ยงสัตว์^{๓๓} สำหรับอาชีพค้าขายนั้นถึงแม้ว่าจะเป็นอาชีพที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของชุมชน แต่สำหรับพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้นพระพุทธเจ้าทรงห้ามกระทำการค้าขายที่ไม่สมควร ๕ ประการ คือ

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๑๐๒.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๑๔.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๑๕๓.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๑๔๓.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๖/๖๗.

๑) คำอาวฐ	๒) คำสัตว์เป็น
๓) คำเนื้อสัตว์	๔) คำน้ำเมา
๕) คำยาพิษ	

เส้นทางการค้าขายในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) การค้าขายทางน้ำ แม่น้ำต่าง ๆ โดยเฉพาะแม่น้ำคงคาถือว่าเป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นเสมือนเส้นโลหิตเลี้ยงชีวิตของชาวอินเดียซึ่งตั้งหลักแหล่งบนสองฝั่งของแม่น้ำสายดังกล่าว โดยอาศัยแม่น้ำสายนั้นช่วยเหลือในด้านเกษตรกรรมและด้านคมนาคม เมื่อมีชุมชนใหม่มากขึ้นจึงเกิดความจำเป็นทำให้ต้องมีการติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกัน และนั่นเองคือที่มาของการค้าขาย โดยอาศัยลำน้ำและชุมชนบนสองฝั่งแม่น้ำเป็นตลาดซื้อขายสินค้า แม่น้ำสายอื่น ๆ เช่น แม่น้ำยมนาที่อยู่ในลักษณะเดียวกันนี้

๒) การค้าขายทางทะเล^{๓๔} คนสมัยนั้นเมื่อไปค้าขายทางทะเล จะจับนกชนิดหนึ่งชื่อ “นกคูฝั่ง” ติดเรือไปด้วย จุดประสงค์สำคัญก็คือในกรณีที่เรือสินค้าแล่นออกไปกลางทะเลลึก มองไม่เห็นฝั่ง จะมีการปล่อยนกนั้นไป ถ้านกบินไปเห็นฝั่งก็จะบินไปเลย ไม่ย้อนกลับมาหาอีก แต่ถ้าหากนกนั้นบินกลับมา ก็เป็นที่แน่นอนว่านกนั้นมองไม่เห็นฝั่ง โดยวิธีนี้พวกพ่อค้าก็ทราบได้ว่าตนอยู่ใกล้ฝั่งเพียงใด นอกจากนี้ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทบางแห่งยังมีข้อความแสดงให้เห็นว่ามีการค้าขายทางทะเลอยู่ในสมัยนั้น คือมีการกล่าวถึงอันตรายของพ่อค้าในมหาสมุทร และกล่าวถึงเรือเดินสมุทรที่ผูกหวายขึ้นชะเภาแล่นไปในน้ำตลอด ๖ เดือน ถึงฤดูหนาวเข็นขึ้นบกเครื่องผูกเหล่านั้นตากแดด ตากลม ถูกฝนชะ ย่อมชำรุดเสียหายได้โดยไม่ยาก^{๓๕} จากการสันนิษฐานโดยอาศัยข้อความดังกล่าวข้างต้น จึงกล่าวได้ว่าทางน้ำตลอดถึงทางทะเลเป็นเส้นทางการค้าขายที่สำคัญในสมัยพุทธกาล

๓) การค้าขายทางบก เส้นทางการค้าขายที่นิยมกันมากในสมัยนั้นอีกเส้นทางหนึ่งน่าจะเป็นทางบก และถือว่าเป็นเส้นทางที่สะดวกกว่าทางน้ำ โอกาสเสี่ยงก็น้อยกว่า การค้าขายทางบกส่วนมากใช้เกวียนเป็นพาหนะ มีพ่อค้าเกวียน^{๓๖} ครั้งหนึ่ง ๆ ก็ไปกันเป็นกองคาราวาน จำนวนที่กล่าวถึงบ่อย ๆ คือ ๕๐๐ แต่อาจจะมากกว่านั้น เช่น ตัวอย่างที่ว่าเกวียนหนึ่งพันเล่มเดินทางจากชนบทหนึ่ง ไปยังชนบทอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งต้องเดินทางผ่านดินแดนทุรกันดาร^{๓๗} หรือจากตัวอย่างที่ว่ากองเกวียนอยู่ ณ ที่ใดเกินกว่า ๔ เดือนก็ถือว่ากองเกวียนนั้นเป็นหมู่บ้านได้

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๕/๕๕.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๘/๒๘.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๖๔.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๔๓.

๗. การเลี้ยงสัตว์และเกษตรกรรม

อาชีพการเลี้ยงสัตว์และอาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด อาชีพเลี้ยงสัตว์กล่าวได้ว่าเป็นอาชีพที่เก่าแก่ เพราะเป็นอาชีพที่ควบคู่กันไปในขณะที่มนุษย์ยังไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง เป็นพวกเร่ร่อน และเมื่อมนุษย์พากันตั้งหลักแหล่งอยู่เป็นที่ อาชีพที่เริ่มตามมาก็คืออาชีพเกษตรกรรม โดยอาศัยแรงงานจากสัตว์ที่ตนเลี้ยงนั่นเอง ในประวัติศาสตร์ของชาวอินโด-อารยันกล่าวไว้ว่า ชาวอินโด-อารยันเป็นพวกที่เร่ร่อนเลี้ยงสัตว์ ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการเลี้ยงปศุสัตว์ ในบรรดาปศุสัตว์นั้น แม่วัวเป็นสมบัติหรือทรัพย์สินที่มีค่าที่สุด เพราะได้อาศัยทั้งแรงงานและผลผลิตจากแม่วัวนั้น คงเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้แม่วัวเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องบูชา มีการห้ามการบริโภคเนื้อวัว ยกเว้นในบางโอกาสซึ่งถือเป็นเทศกาลพิเศษ คุณค่าในทางเศรษฐกิจของวัวทำให้ควรค่าแก่การเคารพสูงขึ้นไปอีกขั้นอันนี้ได้มีแก่ชาวอารยันตลอดมาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยพุทธกาล และต่อมาจนถึงสมัยอินดูปัจจุบัน และเหตุดังกล่าวนี้ที่น่าจะเป็นต้นเค้าของชาวอินดูที่นับถือวัวว่าเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์

แต่เรื่องที่จะพิจารณาในที่นี้คือเรื่องเกี่ยวกับสัตว์เลี้ยงในสมัยนั้น เป็นที่แน่นอนว่าสัตว์ที่ได้รับการยกย่องเลี้ยงดูกันโดยทั่ว ๆ ไปนั่นคือวัว^{๓๘} เพราะในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีหลักฐานที่เกี่ยวกับคนเลี้ยงวัวมากมายหลายแห่ง และในทำนองเดียวกัน วัวก็คงต้องเป็นสัตว์ที่ช่วยเศรษฐกิจที่สำคัญ เพราะในคัมภีร์ได้กล่าวถึงผลผลิตต่าง ๆ ที่เกิดจากวัว เช่น “ปัญจโครส” มี นมสด นมต้ม นมเปรี้ยว เนยใส เนยข้น^{๓๙} และจำพวกแรงงานที่เกิดจากวัว นอกจากวัว สัตว์อีกอย่างหนึ่งที่ได้รับการเลี้ยงดูกันมากคือ ม้า^{๔๐} เพราะม้านอกจากจะใช้เพื่อการขับขี่และการรบแล้วยังใช้สำหรับเทียมรถด้วย

นอกจากนี้สัตว์ที่ชาวอินเดียนำมาเลี้ยงและใช้ประโยชน์ก็คือช้าง ซึ่งในทัศนะของชาวอินเดียถือว่าเป็นสัตว์ฉลาด และเรียกสัตว์นี้ว่า “มฤคหัตดิน” ซึ่งแปลว่า “สัตว์ที่มีมือซึ่งหมายถึงงวง เดิมทีเดียวช้างถูกนำมาใช้ในเรื่องของแรงงาน ต่อมาจึงมีการนำมาใช้ในเรื่องของสงคราม การใช้ช้างในสงครามที่ปรากฏชัดในสมัยพุทธกาลก็คือ ดังกรณีของพระเจ้าพิมพิสาร^{๔๑} ราชอาณาจักรแคว้นมคธเป็นเจ้าของกองทัพช้างอันสำคัญยิ่ง เป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพมาก ช้างเหล่านั้นได้รับการฝึกด้วยความเอาใจใส่เพื่อผลประโยชน์ของราชการสงครามโดยเฉพาะ นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างจาก

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. ๒/๑๒.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. ๓/๒๑๒.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. ๔/๖๘.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. ๔/๔๔.

ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทอีกมากที่แสดงให้เห็นถึงการใช้ช้างในการสงคราม เช่นในเรื่อง อัตตโนวัตถุ^{๔๒} เป็นต้น

นอกจากสัตว์ใหญ่ ๆ ประเภทใช้แรงงาน ใช้ในกองทัพและผลิตผลดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีสัตว์เลี้ยงอื่น ๆ เช่น แพะ^{๔๓} หมู^{๔๔} สุนัข^{๔๕} ไก่^{๔๖} ที่ชาวอินเดียสมัยพุทธกาลได้อาศัยเลี้ยงชีพ อาศัยไว้เป็นเพื่อน และอาศัยแรงงาน

นอกจากสัตว์ประเภทดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีสัตว์อีกประเภทหนึ่งที่น่าจะพูดถึงคือสัตว์ป่า ที่จำต้องกล่าวถึงเพราะมีสัตว์ป่าหลายชนิดที่มีบทบาทเกี่ยวกับชีวิตของชาวอินเดียในสมัยนั้น และในสมัยต่อ ๆ มา อย่างน้อยก็ในเรื่องความยกย่องนับถือ สัตว์ป่าพวกแรกที่ชาวอินเดียรู้จัก คือ สิงโต^{๔๗} เสือ^{๔๘} และช้าง^{๔๙} ตามลำดับ บรรดาสัตว์ป่าเหล่านี้ ช้างเท่านั้นที่ถูกนำมาฝึกเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าวแล้ว สำหรับสิงโตนับว่าเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องมากในแคว้นคัศมีร์ อำนาจ มีพลังกำลังและความกล้า ส่วนเสือแม้จะไม่ได้รับการยกย่องเทียบสิงโต แต่ก็มีกรเปรียบเทียบอยู่หลายแห่ง ซึ่งส่วนมากมักนำมาเปรียบในแง่ของควมมีอำนาจ ลักษณะอันนี้แสดงให้เห็นถึงทัศนคติความเชื่อถือของคนในสมัยนั้นได้อย่างดี

อาชีพที่ติดตามมากับอาชีพเลี้ยงสัตว์ก็คืออาชีพเกษตรกรรมอันได้แก่การทำนา ทำไร่ อาชีพเกษตรกรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูงเช่นเดียวกับอาชีพเลี้ยงสัตว์และการค้าขาย ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีหลายข้อที่แสดงถึงเกษตรกรรม เช่น การทำนา^{๕๐} เป็นต้น ในแง่ของความกว้างขวางและความสำคัญของอาชีพเกษตรกรรม พิจารณาเห็นได้จากข้อความหลายแห่งในคัมภีร์ เช่น จากคำอธิบายของพระมหานามะซึ่งเป็นพระญาติผู้ใหญ่ในวงศ์ศากยะ ที่อธิบายถึงหน้าที่ของชาวนาต่อพระอนุรุทธะ^{๕๑} ดังนั้น คำอธิบายของมหานามะจึงสันนิษฐานได้ว่า อาชีพสำคัญของวงศ์ศากยะก็คือเกษตรกรรม นอกจากนี้ชื่อบุคคลสำคัญต่างๆ ในวงศ์ศากยะ ก็ล้วนแต่แสดงถึงความเกี่ยวพัน

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๒๒๖-๒๒๗.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๒/๒๑.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๖/๒๐๐.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๗/๒๒๑.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๔๖

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๒/๑๑๙.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๒/๑๕๙.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๓/๓๑

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๑/๑๘๓.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. ๔/๑๓๓.

